

תפוחי זהב במשכיות כסף

קושיות בפשט הגמרא ודיוק בדברי חז"ל מובילים להבנה מעמיקה של הסוגיא, המיישבת את הבעיות בפשט.

הרמב"ם, בבארו את הפסוק שבכותרת (משלי כ"ה, י"א), עומד על דרך כתיבתה של התורה, ודבריו מהווים בסיס לדרך לימוד התורה לעומקה (פתיחה למורה נבוכים, עמ' י' במהדורת הרב קפאח):

אמר החכם: "תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבר על אפניו". ושמע באור ענין זה אשר הזכיר. "משכיות" הם הפיתוחים המרושתים, כלומר שיש בהם מקומות מחוררים שחוריהם דקים מאד, כמו מעשי הצורפים, ונקראו כך מפני שהראות עוברת בהם, תרגום "וישקף" - "ואסתכל". אמר, כי כמו תפוח זהב בתוך רשת של כסף אשר חוריה דקים מאד הוא הדבר הדבור על אפניו. התבונן כמה נפלא הוא הדבר הזה בתיאור המשל המוחכם, לפי שהוא אומר כי הדבר שהוא בעל שני פנים - כלומר, שיש לו פשט וסוד, ראוי שיהיה פשטו נאה ככסף, וראוי שיהיו תוכו יותר נאה מפשטו, עד שיהא תוכו ביחס לפשטו כזהב לגבי הכסף, וראוי שיהא בפשטו מה שיורה למתבונן על מה שיש בתוכו, כמו התפוח הזהב הזה שכוסה ברשת של כסף שנקביה דקים מאוד, אשר כאשר רואים אותו מרחוק או בלי התבוננות מעמיקה, אפשר לחשוב בו שהוא תפוח כסף, וכאשר יתבונן בו היטב בעל עין חדה, יתברר לו מה שיש בתוכו וידע שהוא זהב. וכך הם משלי הנביאים ע"ה, פשטיהם - חכמה מועילה בעניינים רבים, מכללם תקון מצבי החברה האנושית, כפי שנראה מפשטי משלי ודברים הדומים לכך, ותוכן - חכמה מועילה בהשגת הדעות האמתיות כפי אמיתתן.

התורה הנגלית היא כרשת העשויה כסף, הנראית למתבונן השטחי כדבר יפה. רק המעמיק יזהה את החורים שברשת, ויבין כי היא כיסוי לדבר יפה יותר, לתפוח זהב הנמשל לסודות עמוקים. השל"ה הקדוש מבאר ענין זה בהתייחסו ללימוד הנגלה והנסתר (הקדמה לתולדות אדם, ו'):

וקודם פירושי אודיע, בכלל המאמר שאמר¹ "סתים וגליא". הודיע לנו בעל המאמר שהנגלה הוא הנסתר, דהיינו גילוי ההסתר והתפשטותו הוא הנגלה, נמצא הנגלה הוא הנסתר. וכן בענין התורה אין הנגלה ענין בפני עצמו מהנסתר כמו שמבינים ההמוניים, דרך הנסתר לחוד ודרך הנגלה לחוד, זה אינו, רק הנסתר נשתלשל ונתגלה, וזה רמז הפסוק "תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אופניו", רצונו לומר כמו שנתקרב הכסף לזהב רק שהוא מדרגה פחותה ממנה כן הנגלה בערך הנסתר. וקרוב לזה כתב במורה נבוכים...

הנגלה הוא הדרך להגיע אל הנסתר. לשון התורה ולשון חז"ל הגלויות לנו, הן הדרך להגיע אל סודות התורה, שהם הבונים את הצד הנגלה. הדרך היא על ידי התבוננות ב"חורים" שבנגלה.

מהם אותם חורים שבתורה?
החורים הם הקושיות המתעוררות ללומד, המלמדות שהפשט מכסה על עומק פנימי. הלומד את פשט הדברים בשימת לב ללשון חז"ל ולדיוק המילים, יזהה שאלות וקושיות רבות. פעמים שאומר הוא לעצמו: "ניתן לכתוב זאת בדרך אחרת, ברורה יותר". שאלות אלה - הן הבסיס לעיון ולהעמקה אל תוך הסוד. חז"ל גזזו בלשונם ובמילותיהם את הדרך להגיע אל העומק הפנימי של הדברים. כך כותב בהקדמת ספר "בית אבות"²:

כמו שהתורה שבכתב הפנימיות שבה מרומם, תשכון לעילא לעילא, והתיבות שבה הן רק לבוש, וכן הענין בתורה שבעל פה, שהלבישו הפנימיות בהתיבות של הסיפורים והמעשיות. כל זה נראה ברור בדברי בעלי התלמוד. ואם בדברי האמוראים כן, כל שכן בדברי תנאים בעלי המשנה, שיש בהם כמה דרכים נעלים ופנימיות ופנימיות לפנימיות, וכמה פנים לפרש דבריהם והפך בה והפך בה דכולא בה...
וכל שהוא פשוט יותר בדרך הפשוט, היא יותר קרובה לדרך האמת, הוא דרך הסוד.

עמידה על הפשט בצורה יסודית - מקרבת את הלומד אל הסוד, שכן חז"ל הצפינו את הסודות במילותיהם.
דברים דומים כתב הרמח"ל על כתיבת ההגדות על ידי חכמים (מאמר על ההגדות):

¹ השל"ה הביא קודם לדבריו אלו את מאמר הזוה"ק (ח"ג, ע"ג ע"א) שבו נאמר שהתורה כולה היא "סתים וגליא".
² לרבי שלמה זלמן נכד ר' אברהם, אחי הגר"א, בעל ספר "מעלות התורה".

והנה כבר ידעת שמה שהביא לחז"ל לכתוב דברי התורה שבעל פה אחר היות המקובל אצלם שדברים שבעל פה אסור ללמדם בכתב, היה מה שראו שהיו הדעות הולכות ומתחלשות באורך הגלות וחליפות הזמנים, והזכרון מתמעט והסברא מתקצרת... והנה התבוננו עוד וראו שבחששא זאת שחששו על חלק המצות ראוי היה לחוש גם כן על חלק סתרי התורה ועיקרי האלקיות... אך חלק הסודות אין ראוי שימסר כך לפני כל הרוצה ליטול את השם... על כן גמרו לבצוע את הדין, והיינו לכתוב אותם, למען לא יאבדו מן הדורות האחרונים, אך בדרכים נעלמים ומיני חידות שלא יוכל לעמוד עליהם אלא מי שמסרו לו המפתחות.

מדברי חז"ל אנו יודעים כי הדינים וההלכות בנויים על סודות התורה. נראה, אפוא, שגם בדברי ההלכה הסתירו חכמים את הסודות שמצויים בהם, ורמזו לכך בלשונם, ורק מי שיש לו המפתחות - יוכל לעמוד על הסוד העומד בשורש הדין וההלכה.

יש לציין, שהרמח"ל עצמו, בהביאו טעם פנימי ונסתר להלכות, כתב שהטעם הנגלה הוא "כְּתָבָן לְבַעֲרֵי" (עי' למשל ב"אגרות רמח"ל", מהדורת מכון רמח"ל עמ' רל"ח). על פי זה הנסתר איננו רמז בנגלה ובמילותיו אלא עומד לעצמו בצורה מנותקת, לכאורה, מן הצורה הגלויה שבה כתבו חכמים את ההלכות. אלא שמתוך דברי חז"ל שהובאו לעיל ובמקומות נוספים נראה, שהנגלה והנסתר אינם שני דברים נפרדים, אלא שני צדדים של ענין אחד, ועל כן יש מקום לעמוד על הסוד הגנוז גם בצורה הנגלית של התורה.

אחת הדרכים הסלולות להגיע אל פנימיות הסוגיא, היא על ידי דקדוק בפשט. עמידה על בעיות והערות בפשט הסוגיא יכולה להביא להבנה פנימית המבארת את הסוגיא בצורה ברורה.

באותו אופן, יש לשים לב לביטויים מיוחדים המופיעים בגמרא. לפעמים הגמרא משתמשת במטבע לשון מיוחדת - מגדירה מושג או כלל, והלשון מתפרשת שלא כפשט המילים. במקרים אלו נראה שהביטוי מכוון להבנה פנימית של המושג, הכלולה במילים שבהן השתמשה הגמרא. למשל (בבא קמא מ"ו ע"א): "ממון המוטל בספק". וכי הממון מוטל במקום מסויים ששמו "ספק"? מה משמעות הביטוי? עיון בסוגיא מכוון להבנה עמוקה יותר של מושג זה (ועי' בשיעור לסוגיא זו, עמ' 371). סימן לדבר, היכול לסייע בזיהוי מושגים אלה: כאשר רש"י כותב בפירושו "כלומר".

כתב המבי"ט (שו"ת ח"ב סי' ר"ג):

כי אנחנו מפלפלים על לשונות של רש"י ז"ל כשאמר "כלומר", על
אי זה לשון מן הגמ' שהיה נראה אי זה קושי או משמעות אחר
בלשון, ובא רש"י ז"ל לתקן הלשון.

רש"י כותב "כלומר" כאשר לשון הגמרא משובשת, ורש"י "מתקן" את הלשון.
"כלומר", היינו "כך בא לומר", אף שאין זה פשט המילים.
במקרים אלה יש להבין - מדוע נכתב הדבר בגמרא כפי שנכתב, ולא לפי התיקון
אותו הצייע רש"י? יש לנסות לעמוד על העומק הגנוז במילותיה של הגמרא, ועל
הטעם להסתרתו.

שאלות בפשט אינן מעקשים בסוגיא, אלא אדרבה, הן חלונות דרכן ניתן להציץ
אל עומק דבריהם של חכמים.

דוגמא לצורה שבה כתובה התורה, ניתן לראות בדרשות חכמים בתחילת פרשת
ויגש.

נאומו של יהודה לפני יוסף נדרש בכמה פנים על ידי חכמים, ויש בדרשות אלו
כדי להעמידנו על עומקם של דברים.
אמרו במדרש (בראשית רבה פרשה צ"ג, ג):

דבר אחר, "ויגש אליו יהודה", כתיב "תפוחי זהב במשכיות כסף",
תרגם עקילס הגר: חזורין דדהב בגו דיסקרין דכסף. "דבר דבור על
אופניו", מה אופן זה מראה פנים מכל צד, כך היו דבריו של יהודה
נראים לכל צד בשעה שדבר עם יוסף.

יש להבין את המדרש. מה פירוש האמירה שדבריו של יהודה נראין לכל צד?
לאיזה צדדים נראו דבריו של יהודה? ניתן לכאורה לפרש שיהודה דיבר מצד
אחד בעדינות ומצד שני בתקיפות. אלא שיש לשאול, כיצד הבנה זו קשורה
לתחילת הפסוק במשלי: "תפוחי זהב במשכיות כסף"?

נראה שיש בדרשה זו עומק, שיתבאר לאור עיון בדרשה הבאה במדרש (שם, ד):

דבר אחר, "ויגש אליו יהודה וגו'", כתיב (משלי כ'): "מים עמוקים
עצה בלב איש וגו'", (משל) לבאר עמוקה מלאה צונן, והיו מימיה
צוננין ויפין, ולא היתה בריה יכולה לשתות הימנה. בא אחד וקשר
חבל בחבל ונימה בנימה משיחה במשיחה ודלה הימנה ושתה,
התחילו הכל דולין הימנה ושותין, כך לא זז יהודה משיב ליוסף
דבר על דבר עד שעמד על לבו.

המדרש דורש על יוסף ויהודה את הפסוק (משלי כ', ה):

מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונה ידלנה.

לבו של יוסף הוא כמים עמוקים, ויהודה מנסה לדלות מלבו של יוסף את מה שיש בו, ולעמוד על פשרו של האיש העומד לפניו. בשם משמואל (ויגש, תרע"א) מציין שבזוה"ק דרשו בצורה הפוכה, שלבו של יהודה הוא כמים עמוקים, ויוסף הוא איש תבונה המנסה לדלות את מה שבלבו של יהודה. נעין בדרשת הזוה"ק בהקשרה, ומתוך כך ננסה לעמוד על עומקה של הדרשה (ח"א ר"א ע"ב, בתרגום):

רבי אבא פתח: "מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונה ידלנה". "מים עמוקים עצה בלב איש" זה הקב"ה, משום שהוא עשה עצות שהביא טעמים לגלגל גלגולים על העולם על ידי יוסף, לקיים אותה גזרה שגזר רעב על הארץ. "ואיש תבונה ידלנה" זה יוסף, שגילה אותם דברים עמוקים שגזר הקב"ה על העולם. בא וראה. יוסף לא די לו שלא שילם רעה לאחיו, אלא שעשה עמהם טוב ואמת, וכך דרכם של הצדיקים תמיד, משום כך הקב"ה חס עליהם תמיד בעולם הזה ובעולם הבא.

"מים עמוקים עצה בלב איש", זה יהודה, והרי העמידוהו, בשעה שהתקרב ליוסף על עסקו של בנימין, "ואיש תבונה ידלנה", זה יוסף.

רבי אבא היה יושב על שער העיר לוד. ראה אדם אחד שהיה בא, וישב על פיסת קרקע שהיתה תלויה. והיה עיף מן הדרך, וישב וישן שם. בתוך כך ראה נחש שהיה בא אליו, יצא שרץ אחד, והרג את הנחש. כשהתעורר אותו אדם ראה את אותו נחש מולו, הזדקף אותו אדם ונפלה אותה פיסת קרקע לתהום שתחתיו, וניצל. בא ר' אבא אליו, אמר לו: אמור לי מה מעשיך, שהרי הקב"ה זימן לך שני אלו הניסים, אין הם לחינם. אמר לו אותו אדם: כל ימי לא שילם לי אדם רעה בעולם, שלא התפייסתי איתו ומחלתי לו. ועוד, אם לא יכולתי להתפייס עימו, לא הייתי עולה על מיטתי עד שמחלתי לו ולכל אלו שציערו אותי, ולא חששתי כל היום לאותה רעה ששילם לי. ולא די לי בכך, אלא שמאותו יום והלאה השתדלתי לעשות עמהם טובה. בכה ר' אבא ואמר: גדולים מעשיו של זה מיוסף, שיוסף היו אחיו ודאי, והיה לו לרחם עליהם, אבל מה שעשה זה יותר מיוסף, ראוי הוא שהקב"ה יזמן לו נס על נס. פתח ואמר: "הולך בתום ילך בטח ומעקש דרכיו יודע", "הולך בתום ילך בטח" זה אותו אדם, שהולך בדרכי התורה, "ילך בטח" שלא יכולים מזיקי העולם להרע לו.

רבי אבא דורש את הפסוק בשתי צורות. בראשונה - "מים עמוקים עצה בלב איש" זה הקב"ה, ובשניה - זה יהודה. ברקע של דרשות אלו ניצבת תכונתו של יוסף להשיב טובה תחת רעה, וכפי שעולה מן הסיפור באותו אדם שראה רבי אבא בשערי לוד. בהמשך יתבאר ענין זה.

בנאמו של יהודה יש עומק לפניו מעומק. יש בו פשט, יש בו נשמה, ויש בו נשמה לנשמה.

המדרש מתאר את הפשט. יהודה עומד מול השליט האדיר, משנה למלך מצרים, המתעלל בו ובאחיו פעם אחר פעם. הוא מבין כי יש דברים בגו. הוא מבין שליוסף יש בודאי איזו כוונה במעשיו, ועל כן הוא חוזר ומספר את הסיפור כפשוטו, ומחפש לראות איזו נקודה תרטיט את לבו של יוסף. כך ידע מה רצון השליט וכיצד עליו לנהוג.

זה הפשט. הסיפור כמות שהוא, מתוך רצון להבין את כוונתו.

יוסף, מצידו, יודע את הסוד. מבחינתו הסיפור כפשוטו נועד לחשוף את סודו של יהודה.

יוסף יודע שהוא שייך ל"ב שבטי י-ה. הן דמות דיוקנו של אביו נראתה לו ומנעה ממנו לתת זרעו לעם זר. עתה רוצה הוא שגם אחיו ידעו זאת, ויחשפו את עומק הקשר ביניהם הבא לידי ביטוי בערבותם ההדדית.

כאשר יוסף שומע את דבריו של יהודה, הוא מחפש לשמוע את יחסו לארוע - האם יהודה למד לקח? יהודה אמנם כלל לא התכוון לכך, אך כאשר הוא אמר (מ"ד, ל"ב): "כִּי עִבְדְּךָ עָרַב אֶת הַנְּעָר מֵעַם אָבִי לְאִמֹר אִם לֹא אָבִיאָנוּ אֵלֶיךָ וְחִטָּאתִי לְאָבִי כֹל הַיָּמִים", מצא יוסף את שחיפש, והתגלה לאחיו. בדבריו של יהודה גנוזה הערבות ההדדית שבין האחים, שאותה ביקש יוסף לדלות. המים העמוקים נמצאים בלבו של יהודה, ויוסף השכיל לדלותם ולהוציאם אל הפועל.

אולם, בזוה"ק יש דרשה נוספת. "מים עמוקים עצה בלב איש" - זה הקב"ה. הערבות ההדדית שחושף יוסף אינה כל העומק שיש בדבריו של יהודה. נאום זה עצמו הוא חלק מהתכנית האלוקית לקיים את ברית בין הבתרים (ט"ו, י"ג): "כִּי גַר יִהְיֶה זֶרְעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעִבְדוּם וְעָנוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה".

"ואיש תבונה ידלנה" - זה יוסף. יוסף מצליח לחשוף את העומק האלוקי הגנוז במציאות, ולהוביל את המהלכים שיתאימו לתכנית האלוקית העמוקה, של גלות מצרים וגאולתה, ועד הגאולה העתידה - "כִּימִי צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֶרְאֶנּוּ נִפְלְאוֹת" (מיכה ז', ט"ו).

יהודה אמר את דבריו פעם אחת, והתכוון למטרה אחת, אך דבריו "נשמעים לכל צד", כדברי המדרש. יש בהם עומק לפניו מעומק. יהודה התכוון בדבריו למטרה

מסויימת, יוסף השתמש בהם כדי לעמוד על מטרותו, ובעומק המציאות היה זה חלק מהתכנית האלוקית הכוללת.

זהו הקשר לתחילת הפסוק המובא במדרש: "תפוחי זהב במשכיות כסף". כפי שביארנו לעיל על פי הרמב"ם, הפסוק עוסק ברשת מוכספת, שבתוכה יש תפוח מזהב. המתבונן מרחוק רואה כלי יפה מכסף ודי לו בכך. המעמיק להתבונן - רואה את החורים, שדרכם ניתן לחזות בכלי הזהב. כך הם דבריו של יהודה. כלפי חוץ היה זה נאום נרגש של אח המנסה להציל את אחיו מחיי עבדות. המעמיק להתבונן אל הנשמה שיש בדבריו, מגלה בהם עומק נוסף - חשיפת הערבות שבין האחים, והתכנית האלוקית של גלות מצרים.

הזוה"ק מדגיש כי כל הדברים שהיו כלולים בדבריו של יהודה יצאו אל הפועל בזכות מידותיו המתוקנות של יוסף. אם היה יוסף משיב רעה לרעה שעשו לו - לא היתה מתגלה האחדות והערבות שבין האחים, ולא זו היתה הדרך להוריד את משפחת יעקב למצרים. כל גאולתם של ישראל תלויה במידות מתוקנות, בנכונות להעביר על המידות ולהשיב טובה תחת רעה. זהו ההקשר שבו מביא רבי אבא את דבריו. המידות המתוקנות הם הבסיס והתנאי לגאולת ישראל.

כפי שהזכרנו, השל"ה הקדוש מרחיב את דבריו של הרמב"ם גם ביחס לתורה שבעל פה. גם המשנה והגמרא בנויים כתפוחי זהב במשכיות כסף. הצד הנגלה שבהם הוא מסודר ויפה. יכול אדם ללמוד את הסוגיא עם הראשונים, לסדר את השיטות ולהגדירן, ודי לו בכך. אך המתבונן להעמיק ב"חורים" אשר בסוגיא - בקושיות העולות מלשון חכמים וממילותיהם - מגלה את העומק, את הסוד הבונה את פשטם של דברי התורה.

בדברי המדרש והזוה"ק טמונה גם הדרכה ביחס ללימוד תורה. כאשר מנסים לחשוף את העומק הגנוז בסוגיות עולה לפעמים השאלה - האם הראשונים התכוונו לכך? האם הרמב"ם בדבריו התכוון להבנה המעמיקה שאנו תולים בהם?

על שאלות אלו ניתן לענות בשאלה: האם יהודה בדבריו התכוון לחשוף את הערבות ההדדית? האם ידע שדבריו יובילו לגלות מצרים וגאולת מצרים? ביאור הדברים הוא, שהעוסק בפשט בצורה אמיתית - הרי שדבריו כוללים גם את הסוד, אף אם הוא לא מודע לכך. מתוך שהיה הרמב"ם איש אמת, שהעמיק בהתבוננותו בדברי חז"ל, אף אם לא עמד על הסוד שבהם - הרי שהסוד כלול בדבריו. דבריו הם כמים עמוקים, ועלינו לנסות להיות איש תבונה ולדלות את העומק הגנוז בהם - אף אם האומר לא התכוון לכך.

משל לילד המדבר עברית בצורה נכונה, כדרך ששמע בביתו. האם הוא יודע את כללי הלשון והדקדוק? הוא אינו יודע את עומק החוקים שבונים את הלשון, ואף על פי כן הוא דובר עברית תקינה. הרמב"ם דיבר תורה. כך הוא קלט בעומק נשמתו הגדולה. שאיפתו לאמת הביאה אותו לדבר תורת אמת, ועל כן יש להעמיק בדברים ולחשוף את עומקם הרוחני ואת ה"חוקים" שבנו את "לשונו" הזהב.

דוגמא לכך ניתן לראות בתשובה של החתם סופר, שעוסקת בענייני ארץ ישראל, ונשלחה לארץ ישראל. בסיום התשובה כותב החתם סופר (שו"ת, י"ד סי' רל"ג):

הכותב דבריו יתיב בארעא דחשוכא ומילין לצד עילאה ממלל ברוח נמוכה, ואולי לכשיגיעו הדברים לארץ נכוחה, יתעלו ויתקדשו פי שנים בחכמה ובתבונה ובכל מלאכה, ועל דרך זה נתעלה תלמוד בבלי על ירושלמי אחר שנתקבל שם והיתה הרוחה, בדין ובהלכה.

כשדבריו של החתם סופר יגיעו לארץ ישראל - הם יתעלו ויתקדשו פי שנים, בזכות מעלתה של הארץ³. דברי התורה הם עמוקים וכוללים הרבה יותר מאשר הפשט הגנוז בהם, ואף מעבר למה שהתכוון הכותב בעצמו. יש בהם סגולה - ובמיוחד בארץ ישראל - להכיל עומק לפנים מעומק, שהולך ומתברר בכל עיון והעמקה בהם.

השיעורים הקשורים לכלל זה מפורטים בעמוד הבא.

³ עי' ב"זהב הארץ" עמ' 11, הרחבת דברים ומקורות ביחס לדברי החתם סופר.

השיעורים הקשורים לכלל זה:

עמוד 131	מלאכת קושר	שבת
עמוד 144	קרבן פסח	פסחים
עמוד 158	ארבע כוסות	פסחים
עמוד 189	כיצד מצטרפים לעם ישראל?	יבמות, כתובות, קידושין
עמוד 371	ממון המוטל בספק	בבא קמא
עמוד 387	מצות טוען ונטען	בבא מציעא
עמוד 416	המגביה מציאה לחברו	בבא מציעא
עמוד 424	גמל במשיכה וחמור בהנהגה	בבא מציעא
עמוד 428	"מציאה - הכל עניים אצלה"	בבא מציעא
עמוד 432	קנין חצר בקטן ובקטנה	בבא מציעא
עמוד 436	"בעליו עמו לא ישלם"	בבא מציעא
עמוד 452	פתיחה למסכת בבא בתרא	בבא בתרא
עמוד 555	הליכה אחר הרוב	חולין
עמוד 592	הלכה כבתראי	